

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ
Навчально–науковий інститут права та міжнародно–правових відносин
Кафедра історії та теорії держави і права

Дипломна робота бакалавра
на тему: ІСТОРИОГРАФІЯ «ГІБРИДНОЇ» ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Виконала: студентка навчальної групи ІСТ 21–1
спеціальність 032 «Історія та археологія»
Оберемок М. С.

Керівник: д.і.н., професор
професор кафедри історії та теорії держави і права
Запорожченко Ю.В.

Рецензент: к.і.н., доцент кафедри мовних та
гуманітарних дисциплін
Технічного університету Метінвест Політехніка
Фомін А.В

Дніпро – 2025

АНОТАЦІЯ

Оберемок М. С. Історіографія «гібридної» війни Росії проти України. Кваліфікаційна робота бакалавра на здобуття освітнього ступення «бакалавр» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Університет митної справи та фінансів, Дніпро, 2025.

Дипломна робота присвячена всебічному історичному дослідженню гібридної війни Російської Федерації проти України, яка розпочалася у 2014 році з анексії Криму та переросла у масштабний збройний конфлікт на Донбасі, а з 2022 року – у повномасштабне вторгнення. Основною метою дослідження є аналіз формування, змісту та еволюції історіографії цього явища як в українській, так і в міжнародній науковій думці, а також виявлення ключових тенденцій і підходів до вивчення природи гібридної агресії. У роботі проаналізовано широкий спектр джерел, що включає наукові монографії, статті в академічних журналах, аналітичні звіти.

Особлива увага приділяється концептуальному осмисленню терміна "гібридна війна", вивченню його еволюції та практичного застосування в контексті російсько-українського конфлікту. Дослідження акцентує увагу на основних напрямках історіографії: військово-стратегічному, інформаційно-комунікативному, політико-правовому та соціально-психологічному. Значна частина роботи присвячена аналізу інформаційної війни як одного з ключових інструментів російської стратегії маніпулювання масовою свідомістю, створення фейків і пропагандистських наративів, а також впливу на національну ідентичність України. Окремо розглянуто реакцію українського суспільства та міжнародної спільноти на гібридну агресію, зокрема заходи з протидії, реформи сектору безпеки, посилення інформаційної оборони й популяризацію національної історичної пам'яті. Узагальнення історичного досвіду дозволяє оцінити ступінь наукового осмислення гібридної війни та окреслити перспективи для подальших досліджень.

Ключові слова: гібридна війна, історіографія, російсько-український конфлікт, пропаганда.

ANNOTATION

Oberemok M. S. Historiography of Russia's 'hybrid' war against Ukraine. Bachelor's qualification work for the degree of 'Bachelor' in the speciality 032 'History and Archeology'. University of Customs and Finance, Dnipro, 2025.

The thesis is a comprehensive historical study of the hybrid war of the Russian Federation against Ukraine, which began in 2014 with the annexation of Crimea and escalated into a large-scale armed conflict in Donbas, and since 2022 – into a full-scale invasion. The main purpose of the study is to analyse the formation, content and evolution of the historiography of this phenomenon in both Ukrainian and international scholarship, as well as to identify key trends and approaches to studying the nature of hybrid aggression. The paper analyses a wide range of sources, including scientific monographs, articles in academic journals, analytical reports, government documents and reports of international organisations.

Particular attention is paid to the conceptual understanding of the term 'hybrid warfare', studying its evolution and practical application in the context of the Russian-Ukrainian conflict. The study focuses on the main areas of historiography: military-strategic, information and communication, political and legal, and socio-psychological. A significant part of the work is devoted to the analysis of information warfare as one of the key tools of the Russian strategy of manipulating mass consciousness, creating fakes and propaganda narratives, and influencing Ukraine's national identity. The author also examines the response of Ukrainian society and the international community to hybrid aggression, including countermeasures, security sector reforms, strengthening of information defence, and promotion of national historical memory. The generalisation of historical experience makes it possible to assess the degree of scientific understanding of hybrid warfare and outline prospects for further research.

Keywords: hybrid war, historiography, Russian-Ukrainian conflict, propaganda.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. АКАДЕМІЧНІ ІНСТИТУЦІЇ – ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ФРОНТ У БОРОТЬБИ З РОСІЙСЬКИМИ НАРАТИВАМИ	7
РОЗДІЛ 2. ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ РОСІЙСЬКО–УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	22
РОЗДІЛ 3. ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	37
ВИСНОВОК.....	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	52

ВСТУП

У сучасній світовій політиці гібридна війна стала одним із ключових інструментів реалізації зовнішньополітичних стратегій. Цей феномен, що поєднує у собі військові, політичні, економічні, інформаційні та інші форми впливу, трансформував не лише саму природу конфліктів, але й методи їх вивчення. Після 2014 року поняття гібридної війни набуло особливої актуальності для України, оскільки стало частиною її трагічного політичного та безпекового досвіду, що змусив по-новому осмислити як національні стратегії безпеки, так і загальні засади міжнародних відносин.

Актуальність теми зумовлена насамперед тим, що з 2014 року Україна опинилася під впливом масштабної гібридної агресії з боку Російської Федерації. Ця агресія набула ще більшої інтенсивності з початком повномасштабного вторгнення у 2022 році. Це поставило перед українським суспільством, наукою та державою безпрецедентні виклики, які вимагають не лише захисту національного суверенітету, а й переосмислення ключових засад безпеки, комунікацій, історичної пам'яті, наративної політики та інформаційної гігієни.

Гібридна війна не є виключно військовою кампанією – це складний соціально-політичний конфлікт, що реалізується у багатьох площинах: від масованих інформаційних атак до маніпуляцій правами людини, від фінансування деструктивних політичних сил до прямої військової інтервенції. Така багатофакторність потребує відповідного наукового інструментарію для її аналізу. Тому актуальним є звернення до історіографії як засобу осмислення, класифікації та критичного аналізу накопиченого знання про гібридну війну.

Метою даної роботи є здійснення комплексного історіографічного аналізу наукових праць, що стосуються феномену гібридної війни, з особливим акцентом на українсько-російському конфлікті.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати напрацювання академічних інституцій НАН України (Інституту історії України, Інституту всесвітньої історії,

Інституту політичних досліджень ім. І. Кураса, Національного інституту стратегічних досліджень) щодо проблематики гібридної війни;

2. Вивчити зарубіжну історіографію гібридних війн, зокрема погляди дослідників із США, Західної та Східної Європи;

3. Дослідити наукові праці українських авторів поза межами системи НАН України, включаючи наукові статті, монографії тощо;

4. Виявити основні підходи, напрями та методології в дослідженнях гібридної війни;

5. Сформулювати висновки щодо стану, прогалин і перспектив вивчення даної тематики.

Об'єктом дослідження є історіографічний доробок, який відображає процес осмислення та реєстрації подій гібридної війни Росії проти України в науковому, аналітичному та публіцистичному дискурсах.

Предметом дослідження виступають підходи, концептуалізація теми та методології, що використовуються у вітчизняній і зарубіжній історіографії для аналізу подій гібридної війни Росії проти України, зокрема після 2014 року.

Методологічну основу роботи становлять принципи міждисциплінарного аналізу, порівняльного та системного підходів, а також концепти глобальної історії, регіоналізму та критичної політології.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати роботи апробовані на Міжнародній науковій інтернет-конференції «Актуальні дослідження правової та історичної науки (випуск 72)» (м. Ополе 15-16 травня 2025 р.).

Структура роботи її метою та визначеними завданнями. Робота складається зі вступу, трьох розділів основної частини, висновків, списку використаних джерел та літератури (46 позицій). Загальний обсяг тексту роботи становить 57 сторінки, із них основного тексту – 45 сторінок.

РОЗДІЛ 1. АКАДЕМІЧНІ ІНСТИТУЦІЇ – ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ФРОНТ У БОРОТЬБИ З РОСІЙСЬКИМИ НАРАТИВАМИ

Сучасна війна росії проти України потребує інтелектуального озброєння задля подолання фейкових та заангажованих методологічних тисків на українців. Європейський підхід щодо посилення ролі історії та історіографії в боротьбі з історичними плямами, відновленням справедливої пам'яті та об'єктивних підходів в інтерпретації минулого й сучасних подій, спричинив методологічні процеси реконцептуалізації та переосмислення національних підходів у побудові історіографічного плацдарму.

Академічні інституції Національної академії наук України (далі – НАНУ) виступили віссю продукування національного гранд-нарративу. Важливу роль в даному напрямку відіграв Інститут історії України НАНУ, науковці якого зробили вагомий внесок у дослідження гібридної війни, що розпочалася в 2014 році з агресії російської федерації проти України. Вчені Інституту зосередилися на аналізі історичних витоків та передумов конфлікту, дослідженні соціальних, політичних та військових аспектів сучасної війни.

У лютому 2014 року світ став свідком початку російсько-української війни – збройного конфлікту, що триває й до сьогодні. Ця війна розпочалася внаслідок дій російської федерації, яка грубо порушила основні норми та принципи міжнародного права, а також двосторонні та багатосторонні угоди, які мали на меті забезпечити мирне співіснування держав. В результаті цих дій росія анексувала Автономну Республіку Крим і місто Севастополь, що стало серйозним викликом для міжнародної спільноти. Після цього розпочалася окупація окремих районів Донецької та Луганської областей України, що поглибило конфлікт і призвело до величезних людських і матеріальних втрат [1].

Інститут історії України НАНУ зробив вагомий внесок у дослідження гібридної війни, яка розпочалася в 2014 році з агресії російської федерації проти України. Науковці цього інституту не лише аналізують історичні витоки та передумови конфлікту, але й глибоко досліджують соціальні, політичні та

військові аспекти сучасної війни. Вивчення гібридної війни стало важливою частиною наукової діяльності інституту, оскільки це явище зумовлює нові підходи до безпекових і стратегічних досліджень, зокрема з огляду на унікальні форми ведення бойових дій та використання інформаційних і психологічних засобів [2].

Інститут історії України НАНУ детально аналізує феномен гібридної війни, визначаючи його як сучасну форму агресії, де поєднуються традиційні військові дії з небойовими методами впливу. До таких методів належать інформаційна війна, кібератаки, політичний тиск та економічна дестабілізація. У своїх дослідженнях інститут підкреслює, що гібридна війна є не новим явищем, а продовженням історичної тенденції до зміни тактик війни, де традиційні військові методи доповнюються новими, більш прихованими і часто важковідстежуваними засобами впливу.

У працях науковців Інституту історії України НАНУ досліджується історичний контекст російсько–української війни, наголошується на тому, що політика росії щодо України має тривалі історичні корені. У своїх дослідженнях науковці акцентують увагу на політичній та військовій стратегії Кремля щодо України, яка сягає часів російської імперії та Радянського Союзу. Важливою складовою наукового доробку інституту є аналіз того, як ці давні історичні тенденції впливають на сучасні події [3].

Окремий акцент у роботах Інституту історії України НАНУ зроблено на дослідженні інформаційної війни як частини гібридної агресії. Інститут розглядає маніпуляції засобами масової інформації та соціальними мережами, які активно використовуються російськими силами для поширення дезінформації, фейкових новин та пропаганди [1].

Одним із ключових напрямів формування наукового дискурсу щодо гібридної війни в Україні є діяльність академічних інституцій Національної академії наук України. Саме вони після 2014 року стали першими центрами, що почали системно аналізувати феномен гібридної агресії, її прояви, інструменти й наслідки. Особливе місце у цьому процесі посідають Інститут історії України,

Інститут всесвітньої історії, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, а також Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД), кожен із яких запропонував власні концептуальні підходи до інтерпретації війни нового типу.

Після початку збройної агресії Російської Федерації проти України у 2014 році, а особливо після повномасштабного вторгнення у 2022 році, Інститут історії України НАН України став одним із ключових наукових центрів, що оперативно реагував на нові виклики як у військово–політичній, так і в історико–гуманітарній площинах. Одним із перших завдань, яке поставили перед собою дослідники інституту, було формування термінологічного та концептуального апарату для позначення нових форм війни, які не вписуються в класичні уявлення про збройний конфлікт [4].

У численних аналітичних записках, статтях та публічних виступах простежувалася еволюція підходів: від використання терміну "антитерористична операція" до більш комплексного поняття "гібридна війна". Українські історики трактують гібридну війну не лише як поєднання військових і невійськових засобів ведення бойових дій, але й як форму багатовимірного впливу, спрямованого як на державні інститути, так і на суспільну свідомість громадян. Дослідники підкреслюють, що війна є багатогранним явищем, яке охоплює інформаційні атаки, економічний тиск, використання енергетичних важелів, кібератаки, вплив на гуманітарну сферу та системну роботу з викривлення історичних наративів [1].

Особливої уваги заслуговує проблема історичної пам'яті, яка стала одним із головних об'єктів гібридного впливу. Науковці акцентують, що Російська Федерація активно маніпулює історичними фактами, зокрема подіями радянського минулого, Другої світової війни, а також постатями Степана Бандери, Симона Петлюри та діяльністю УПА. Такі практики спрямовані на створення паралельної картини історії, яка виправдовує агресію та дискредитує український національний рух. Ця стратегія отримала назву "історична війна",

тобто систематичне використання історичного наративу як інструменту впливу в сучасному контексті [6].

Особливу значущість мають публікації, що аналізують інформаційно–психологічні операції Росії, де історія виступає ключовим елементом впливу на масову свідомість. Наприклад, В. Смолій «Історик і війна» автор аналізує роль історика в контексті російсько–української війни, акцентуючи, що з 2014 року українські історики активно протидіють російській інформаційній агресії. Вони висвітлюють історичні факти, які спростовують кремлівські наративи, та наголошують на важливості наукового осмислення минулого для формування національної ідентичності та зміцнення державності в умовах військового протистояння [2].

У статтях, опублікованих в українському історичному журналі – провідному виданні Інституту історії України, розкрито кейси використання російської пропаганди, зокрема формування образу "фашистської України", міфу про "спільну історичну долю", захист російськомовного населення тощо. Інститут історії України значну увагу приділяє вивченню того, як війна змінює структуру історичної свідомості українців. Науковці досліджують процеси декомунізації, дерусифікації, переосмислення пострадянських ідентичностей, а також трансформації символічного простору міст і сіл України. Варто підкреслити, що в умовах війни історична пам'ять стає не лише важливим елементом культурної політики, але й ресурсом національної безпеки. У зв'язку з цим постає завдання створити стійкий національний наратив, який зможе протистояти зовнішньому тиску та сприяти єдності українського суспільства [3].

Також проблематику «гібридної» війни досліджує «Військово–історичний меридіан : Електронний науковий фаховий журнал» – У сучасних умовах, коли Україна зіштовхується з новими викликами у сфері безпеки та національної ідентичності, дослідження, опубліковані в журналі, сприяють глибшому розумінню історичних процесів, формуванню національної пам'яті та розвитку наукового дискурсу щодо воєнних подій. Таким чином, "Військово–історичний

меридіан" залишається важливим джерелом для науковців, істориків та музейних працівників, які займаються дослідженням воєнної історії та її впливу на сучасне суспільство [3]

Окремий напрям досліджень стосується впливу гібридної агресії та формування локальних ідентичностей, особливо в прикордонних регіонах України. У низці публікацій аналізується, як Росія намагається конструювати альтернативні політичні ідентичності в Донецькій, Луганській, Одеській та Харківській областях. Це здійснюється шляхом використання історичної пам'яті для просування концепції "руського міра" та підриву довіри до українських державних інститутів. Діяльність Інституту історії України у період після 2014 року демонструє активну реакцію на сучасні виклики та загрози. Використовуючи історичні знання в інтересах держави та суспільства, науковці формують дискурс навколо гібридної війни. Завдяки цьому історики сприяють не лише глибшому розумінню природи сучасного конфлікту, але й укріпленню історичної суб'єктності України на міжнародній арені [10, 11].

Інститут всесвітньої історії НАН України паралельно розвиває інший не менш важливий напрямок досліджень – вивчення гібридної війни у глобальному вимірі. У своїх аналітичних напрацюваннях він розглядає феномен "гібридної війни" насамперед у контексті трансформації світового порядку та системи міжнародної безпеки. Дослідники акцентують увагу на зміні військових концепцій: від класичної міждержавної війни до багаторівневої асиметричної взаємодії, у якій активну участь беруть не лише держави, але й недержавні актори, зокрема приватні військові компанії, транснаціональні корпорації, інформаційні платформи тощо.

Особливий акцент робиться на явищі транснаціоналізації війни, яка полягає у тому, що бойові дії, інформаційні атаки та ідеологічний вплив виходять за межі національних кордонів, стаючи частиною глобального конфліктного простору. У публікаціях зазначається, що гібридна війна виконує роль не лише збройного протистояння, але й інструменту політичного

перепроєктування, охоплюючи культурні, інформаційні, інституційні та символічні аспекти.

Показовим є трактування гібридної війни як форми стратегічної адаптації слабшої сторони у протистоянні із сильнішим противником. У такому контексті Російська Федерація, за оцінками українських істориків, не просто порушує усталені правила гри, а прагне змінити саму «ігрову дошку», переосмислюючи геополітичні та гуманітарні реалії на свою користь. Це перепроєктування передбачає створення паралельних політичних реальностей, нав'язування альтернативних ідентичностей та формування зон контрольованої нестабільності.

Однією із відомих монографіє є твір В. В'ятровича «Гібридна війна від Леніна до Путіна» – автор акцентує увагу на тому, що гібридна війна Росії проти України, офіційно розпочата у 2014 році, має глибокі історичні корені, які сягають щонайменше XVII-XVIII століть. Він наголошує, що війна 2022 року є лише черговим етапом багатовікового конфлікту, у ході якого Росія послідовно прагне встановити контроль над Україною через політичний, військовий та інформаційний вплив. Така ретроспектива підкреслює виняткову актуальність питання гібридної війни для істориків, політологів і фахівців у сфері безпеки, адже вона дозволяє розглядати сучасний конфлікт не як окремий епізод, а як частину системної історичної агресії Росії проти української державності [12].

Одним із важливих джерел Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича є аналітичні записки. Серед них особливе місце посідає робота «Концептуалізація пам'ятійного дискурсу в умовах російсько-української війни». Цей документ узагальнює результати дослідження різних аспектів формування й розвитку пам'ятійного дискурсу в контексті історичної, культурної, мовної та релігійної пам'яті українського суспільства, яке зіткнулося з викликами війни. У записці розглянуто та проаналізовано процеси еволюції колективної пам'яті українців, починаючи з 2014 року, зосередивши особливу увагу на повномасштабному вторгненні Росії до України в лютому 2022 року. Окрема увага приділяється увічненню пам'яті героїв збройного

опору, проблемам меморіалізації війни та її впливу на формування національної ідентичності. порушено питання релігійної й мовної ідентичності та пам'яті українців у контексті агресії, а також розглянуто аспекти світової й національної пам'яті про війни загалом. На основі проведених досліджень сформульовано рекомендації щодо впорядкування меморіалізаційних практик, а також розвитку національної, мовної й релігійної свідомості українців у воєнних умовах [13].

Ще однією працею, створеною в рамках діяльності цього інституту, є дослідження Литвина В. під назвою "Історичні патерни та політичні претензії: тоталітарна практика у російському виконанні". Ця робота продовжує аналіз автором історичних концепцій Путіна, які базуються на тезі про Україну як "частину російської цивілізації". Автор демонструє, що суспільна мобілізація в Росії, підпорядкована завданню відновлення "історичної справедливості" через війну та запобігання "повзучій експансії" Заходу на російські інтереси, призвела до значних трансформацій у суспільному й політичному житті. Відбувається коригування канонів державної історичної пам'яті, перегляд рішень про реабілітацію радянських громадян, посилення контролю за нелояльними громадянами, а також репресії проти них і протидія так званим "недружнім" країнам. У дослідженні проводяться паралелі між політикою сучасної Росії і Німеччини перед початком Другої світової війни за подібними аспектами. Також розглядається роль історичних постатей, таких як Іван IV Грозний і Йосип Сталін, які вплинули на історичні інтерпретації Володимира Путіна. Автор вказує на використання ядерного шантажу як важеля тиску, зазначаючи, що нинішню ситуацію можна порівняти із напруженням напередодні Другої світової війни. Тоді Європа намагалася умиротворити агресора, аналогічно до того, як сьогодні політика Заходу щодо України зазнає вагомого впливу з боку "московського фактору" [14].

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Кураса НАН України займає ключову позицію серед наукових установ, які системно аналізують гуманітарні та етнополітичні аспекти гібридної агресії. У своїх

дослідженнях співробітники Інституту наголошують на тому, що гібридна агресія Росії проти України має глибокий ідеологічний та ідентифікаційний характер, спрямований на зміну уявлень про історію, політичну суб'єктність і національну єдність українського народу. Одним із основних напрямів аналізу є дослідження того, як Росія, використовуючи інструменти інформаційного впливу, прагне змінити ідентичнісну карту українського суспільства. Це досягається через поширення концептів "єдиної історії", які ґрунтуються на ідеї історичної єдності українців і росіян. Зокрема, просувається наратив про "розділений народ", що покликаний дискредитувати сучасну українську державність та створити підґрунтя для зовнішнього втручання. Ця риторика є складовою частиною ширшої стратегії, за допомогою якої Кремль намагається відновити свій вплив на пострадянському просторі через використання гуманітарних і ментальних інструментів [15].

Інститут активно розробляє концепції інформаційної війни визначають її як один із основних інструментів впливу, особливо акцентуючи увагу на дискурсних механізмах, таких як пропаганда, маніпуляції, напівправа, фальсифікації, та створення альтернативних версій минулого, які представляються як "історична справедливість". Ці альтернативні наративи часто застосовуються для обґрунтування сепаратизму, зокрема в контексті Криму та Донбасу. У публікаціях інститутів підкреслюється, що інформаційний компонент гібридної війни не є лише додатковим фактором, а виступає центральним засобом політичного впливу. Він активно формується для створення необхідних Кремлю сенсів і політичних орієнтацій серед населення [16].

Особливий акцент робиться на сфері історичної пам'яті, яка є найвразливішою до такого роду впливів, особливо в боротьбі за інтерпретацію подій ХХ століття, зокрема Другої світової війни. Значну загрозу становить використання Росією ідеологічних конструкцій на кшталт боротьби з фашизмом та захисту "традиційних цінностей" як виправдання агресивної політики. Ці наративи спрямовані на деморалізацію українського суспільства, герметизацію

інформаційного простору та формування уявлення про Росію як "місіонера історичної справедливості". Окремо акцентується на активному конструюванні образу України як нібито неспроможної держави, яка потребує зовнішнього управління або "порятунку" з боку "старшого брата". В цьому контексті велике значення надається розробці стратегій гуманітарного спротиву [17].

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса пропонує низку підходів до гуманітарної консолідації українського суспільства, серед яких розвиток національної історичної освіти, підтримка україноцентричного наративу, "деколонізація" контенту підручників та медіапростору, посилення критичного мислення щодо джерел інформації, а також культурна інтеграція регіонів через спільні цінності і символи. Науковці зазначають, що Україна має виробити довготривалу гуманітарну стратегію, яка включатиме не лише захист інформаційного простору, але й переосмислення власної історії, звільнення від колоніальної спадщини та посилення гуманітарної стійкості на основі чіткої ідентичності, пам'яті, символів і цінностей. Ця гуманітарна міцність є ключовим чинником для перемоги у гібридному конфлікті, котрий охоплює не лише поле бою, але й культурний і ментальний простір [18].

Важливу роль у формуванні вітчизняного наукового підходу до вивчення гібридної війни відіграє Національний інститут стратегічних досліджень. Цей інститут одним із перших в Україні започаткував системне осмислення нової природи війни та її проявів на українському фронті. У своїх фундаментальних монографіях, аналітичних записках та публічних доповідях його аналітики не лише систематизували ключові риси гібридної агресії, але й запропонували практичні рекомендації для державної політики, спрямованої на протидію асиметричним загрозам.

Одним із найвідоміших напрацювань стала монографія "Світова гібридна війна: український фронт" під загальною редакцією академіка В. Горбуліна. У цьому дослідженні гібридна війна розглядається як багатовимірний міждисциплінарний феномен, який охоплює політичний, інформаційний,

економічний, кібернетичний, дипломатичний, психологічний та гуманітарний аспекти. У цих працях вперше була сформульована концепція гібридної війни як війни нового покоління. Основною її особливістю є те, що вона базується не лише на прямих воєнних діях, а й на довготривалому підриві життєздатності держави зсередини [19].

Аналітики наголошують, що традиційні оборонні моделі неспроможні належним чином реагувати на гібридні загрози, оскільки вони не вкладаються в класичне бачення війни і миру. Гібридна війна функціонує у просторі постійної невизначеності, дезорієнтації та багатопланового впливу [20]. У зв'язку з цим була запропонована концепція трьох фронтів протистояння: фізичного (зона бойових дій), соціального (згуртованість суспільства та його готовність до опору) та міжнародного (формування глобального наративу щодо агресії та забезпечення міжнародної солідарності й підтримки). Ключовим аналітичним досягненням Інституту стало визначення системної кризи існуючих міжнародних безпекових механізмів, таких як Будапештський меморандум. Ці механізми виявилися нездатними реагувати на неконвенційні загрози, що поставило перед Україною завдання адаптуватися до нових реалій. Потрібно було розробити новий формат політики стримування, який враховував би всі особливості сучасної агресії. Експерти підкреслюють важливість інтеграції соціогуманітарних ініціатив із воєнними стратегіями [21].

Необхідно формувати національну стратегію стратегічних комунікацій, здатну ефективно протистояти фейкам і зовнішньому тиску. Для зміцнення стратегічної автономії України потрібно забезпечувати розвиток внутрішніх безпекових інституцій, партнерських взаємовідносин та критично важливої інфраструктури.

Особливістю діяльності академічних інститутів у контексті вивчення феномену гібридної війни є використання широкого спектру ресурсів, що підкреслює міждисциплінарний характер теми та відображає прагнення наукової спільноти адаптуватися до змін інформаційного середовища, форм агресії та суспільних потреб.

Одним із ключових елементів є аналітичні записки, які розробляються експертами з таких установ, як Національний інститут стратегічних досліджень, Інститут історії України, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень імені Кураса тощо. Ці документи виконують функцію оперативної наукової відповіді на актуальні виклики, поєднуючи фахову експертизу, політичний аналіз, стратегічне прогнозування і рекомендації для формування державної політики. Незважаючи на прикладний характер, вони відіграють важливу роль у формуванні первинного дискурсу про гібридну війну, зокрема у контексті українсько–російського конфлікту. Часто такі записки стають основою для написання наукових монографій або розробки міжвідомчих стратегічних документів.

Ще одним фундаментальним джерелом є монографії, що становлять систематизовані академічні дослідження. Наприклад, роботи Є. Магди «Гібридна війна: вижити і перемогти» або колективна праця «Світова гібридна війна: український фронт» під редакцією Володимира Горбуліна. Такі праці не лише узагальнюють теоретичні підходи до дослідження гібридної війни, але й створюють універсальний аналітичний інструментарій для оцінки схожих конфліктів у перспективі. Завдяки високому науковому авторитету, монографії широко використовуються не тільки дослідниками, але й представниками влади, військовими аналітиками та журналістами [22].

По–третє, міждисциплінарні збірники матеріалів круглих столів, що стосуються питань безпеки, зокрема ті, які проводяться за участю Інституту Кураса, Таврійського національного університету імені Вернадського, а також Інституту всесвітньої історії НАН України, демонструють спроби осмислення гібридної війни через призму гуманітарних і соціокультурних трансформацій. У таких виданнях розглядаються теми впливу пропаганди на національну ідентичність, політичної міфотворчості, культурної пам'яті, а також роль освіти та медіа в інформаційній безпеці. Ці праці значною мірою сприяють розширенню дискурсу про гібридну війну за межі суто воєнно–політичної площини.

По—четверте, вагому роль у підтримці постійного наукового діалогу щодо гібридної агресії відіграють періодичні наукові видання. Серед них можна виділити "Український історичний журнал", "Наука і оборона", "Актуальні проблеми філософії та соціології", "Вісник Дніпровського університету", а також "Політичний менеджмент" і "Сучасна українська політика". У цих виданнях, наприклад, у публікаціях Тринського, зазначається, що гібридна війна Росії проти України є не лише методом тиску, але й відповіддю на розширення впливу м'якої сили Європейського Союзу в пострадянському просторі, що Кремль розглядає як екзистенційну загрозу. Останні роки також характеризуються зростанням значення електронних публікацій—від інтернет—рефлексій і блогів до стенограм форумів і платформ, таких як Центр Разумкова чи Український інститут майбутнього. Хоча ці джерела часто не мають чіткої академічної форми, вони слугують важливими індикаторами суспільних настроїв, оперативних змін у дискурсі та інструментами швидкого реагування на нові виклики[18].

Таким чином, корпус джерел, задіяних у вивченні гібридної війни українськими науковими інституціями, охоплює широкий спектр жанрів від аналітичних до фундаментальних досліджень. Це є важливим чинником у розвитку як наукового підходу до теми гібридних загроз, так і державного бачення цих проблем.

У контексті методології дослідники активно використовують міждисциплінарні підходи: історико—політологічний аналіз, концепти стратегічної культури, дискурсивну аналітику, контент—аналіз масових наративів. Це зумовлено самою природою гібридної війни як багатоаспектного явища.

Методологічне підґрунтя досліджень, здійснюваних академічними інституціями, ґрунтується на сучасних підходах до аналізу історичних явищ у глобальному та регіональному контекстах. Велику роль відіграє концепт глобальної історії, який дозволяє побачити українсько—російську війну не як

унікальний локальний конфлікт, а як частину світових трансформацій – геополітичних, безпекових, культурних.

Окрему увагу науковці приділяють регіоналістичному підходу, зокрема до аналізу прикордонних територій, де формуються та реалізуються ключові елементи гібридної агресії. Дослідження локального рівня – особливо ситуації в Криму, на Донбасі – розглядаються в контексті зміни регіональної безпеки, прикордонних ідентичностей та політики пам'яті [7].

Особливу методологічну нішу займає наративний аналіз – вивчення конкуруючих історичних наративів, фейків, міфів та пропагандистських схем. У статті [2] обґрунтовується важливість категоріального аналізу понять, які формують основу політико–правової реальності, а отже – стають полем гібридного конфлікту.

Дослідження гібридної війни в Україні є прикладом сучасного міждисциплінарного підходу, який охоплює широкий спектр теоретичних, методологічних і прикладних аспектів. Академічні інституції, такі як Інститут історії України, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень імені Кураса, а також Національний інститут стратегічних досліджень, відіграють ключову роль у формуванні національного дискурсу щодо нових форм агресії, які поєднують військові, інформаційні, гуманітарні та політичні виміри.

Різноманітність джерел – від оперативних аналітичних записок і наукових монографій до періодичних видань та онлайн–платформ – забезпечує комплексне і оперативне розуміння гібридної війни в умовах постійної трансформації у сфері безпеки. Важливо не лише розглядати це явище як військовий конфлікт, але й усвідомлювати його складний соціокультурний та ідеологічний характер, що впливає на ідентичність, історичну пам'ять і міжнародні відносини. Таким чином, українська наукова спільнота активно формує нові підходи до розуміння гібридної війни, розвиває концептуальні рамки і розробляє рекомендації для державної політики. Це має надзвичайно важливе значення для захисту державності та зміцнення національної безпеки в умовах сучасних викликів.

Сучасна гібридна війна, яку розв'язала Росія проти України, стала не лише збройним конфліктом, а й інтелектуальним викликом, що потребує переосмислення історичних наративів і ролі історії в суспільстві. У відповідь на цей виклик українські наукові інститути, зокрема Інститут історії України НАНУ, активізували свою діяльність у напрямку аналізу витоків конфлікту, методів ведення гібридної війни, інформаційної політики та змін у сприйнятті історичної пам'яті.

Після 2014 року науковці створили новий термінологічний апарат для розуміння сучасних форм агресії, де військові дії поєднуються з кібер-атаками, інформаційною маніпуляцією, перекручуванням історичних фактів, поширенням дезінформації та економічним тиском. Особлива увага приділяється історичній пам'яті як ключовому елементу впливу через спотворення фактів радянського минулого, подій XX століття та дискредитацію українських національних постатей. Академічні спільноти, включно з Інститутом всесвітньої історії, Інститутом політичних і національних досліджень, а також іншими установами, сформували інтелектуальну платформу для боротьби з пропагандою і зміцнення національного історичного наративу.

Особливий акцент робиться на питаннях локальних ідентичностей, процесах декомунізації, дерусифікації та переосмислення пострадянської спадщини, що набуває особливої важливості для прикордонних регіонів. Історична пам'ять, мовна та релігійна ідентичність, а також національна самосвідомість стають об'єктами систематичної дискредитації через нав'язування альтернативних наративів, спрямованих на підрив української державності.

Інститут історії України НАНУ разом із Національним інститутом стратегічних досліджень створили інтелектуальний фундамент для формування

державної політики у сфері протидії гібридним загрозам. Таким чином, гібридна війна є не лише викликом для безпеки України, а й стимулом для зміцнення національної ідентичності, історичної самосвідомості та розвитку науки.

РОЗДІЛ 2. ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ РОСІЙСЬКО–УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Після початку російської агресії проти України в 2014 році міжнародна академічна спільнота поступово сформувала специфічну історіографічну нішу, присвячену феномену гібридної війни як нового типу конфлікту. У західній історіографії цей дискурс має кросдисциплінарний характер і охоплює не лише істориків, а й дослідників у галузі безпеки, політології та міжнародного права.

Зарубіжна історіографія російсько–української війни формується на стику кількох дисциплін, таких як історія міжнародних відносин, безпекова ситуація та культурологія. З початку відкритої агресії Росії у 2014 році, а особливо після її повномасштабного вторгнення у 2022 році, ця тематика набула значного резонансу в західному академічному середовищі. Дослідники розглядають війну як прояв імперіалізму, конфлікт ідентичностей, кризу безпекових структур та переосмислення пострадянського простору. У центрі уваги знаходяться питання історичної пам'яті, наративної війни, трансформації міжнародного порядку та роль України як суб'єкта, а не лише об'єкта геополітики.

Росія окупувала Крим та частини Луганської та Донецької областей у 2014 році. У 2022 році вона розпочала повномасштабне вторгнення, намагаючись захопити столицю України та всю Україну. Але історія спроб Росії підкорити Україну та знищити українську ідентичність триває набагато довше, понад три століття. Сучасна Росія успадкувала свої жорстокі геноцидні практики як від Російської імперії, так і від радянського режиму. Тому здається логічним дізнатися більше про історію, як давню, так і зовсім недавню, щоб зрозуміти сучасну війну та відносини між двома державами та двома народами.

Відомі журналісти Майкл Вайс і Пітер Померанцев у статті «Україна і початок нелінійної війни» підкреслюють, що в росії та на Сході України кремлівські політтехнологи створили паралельну реальність, в якій влада в

Києві захоплена «фашистами», а етнічні росіяни на сході України опинилися під смертельною загрозою, причому ЦРУ веде війну проти Москви [23].

Тімоті Снайдер «Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка» – ця книга досліджує захоплення Путіна маловідомим російським філософом та письменником Іваном Ільїним. Бог, каже Ільїн, створив безлад у світі, але, на щастя, була одна чиста та невинна істота – російська нація. Книга Снайдера показує, як Ільїн та його праці, ймовірно, сформували власні імперіалістичні погляди Путіна, і чому сучасна Росія становить загрозу для демократії як у Європі, так і в Америці. «Росія знайшла союзників серед націоналістів, олігархів та радикалів усюди, а її прагнення до розпаду західних інституцій, держав та цінностей знайшло резонанс у самому Заході», – йдеться в анотації [24].

«У воєнний час: історії з України» автор Тім Джуда – Книга, написана британським репортером та політичним аналітиком Тімом Джудою, документує життя в різних куточках України протягом 2014 року. Це жваве поєднання досліджень та особистих історій, яке показує різноманітну Україну та дає багато поживи для роздумів.

У Києві, на перший погляд, люди живуть своїм звичайним насиченим життям. І все ж спогади про Революцію Гідності, про протести, пожежі та загиблих у самому серці міста ще дуже свіжі. У Донецькій області багато хто опинився в сірій зоні поблизу лінії фронту, а у Львові, на іншому кінці країни, матері доглядали за могилами синів, які загинули в боях. «Я хотів показати, що в Україні живуть люди, які мають власну думку, свою позицію – і хотіли б самі вирішувати свою долю», – каже Тім Джуда [25].

Grigori Khislavski «Weaponizing History. Russia's War in Ukraine and the Role of Historical Narratives»– Ця стаття розглядає використання історії як зброї в російсько-українській війні в діахронічній перспективі, зосереджуючись на подіях 2014 та 2022 років. Буде показано, що у 2014 році головним фокусом були середньовічні наративи: наприклад, у президентській промові, зверненій до Федеральних Зборів 4 грудня 2014 року, анексія Криму була легітимізована

суперечливою «Корсунською легендою». Цей усталений наратив дозволив проголосити Крим колискою російської нації та священним місцем. У нещодавній війні Путін посилається на Велику Вітчизняну війну (1941-1945), яка перетворилася на центральне місце пам'яті в його режимі та згідно з якою Україна має бути денацифікована та делегітимізована як продукт більшовизму. Важливо зазначити, що ці наративи досить добре синхронізуються та гармонізуються один з одним у колективній історичній свідомості росіян. І хоча перші згадки про «hybrid warfare» з'явилися ще у 2000-х роках у США в контексті аналізу конфліктів у Близькому Сході, саме війна в Україні стала ключовим каталізатором для глибокого переосмислення цього терміну в західному дискурсі [26].

Американська історіографія є однією з найбільш систематизованих у вивченні гібридної війни. Зокрема, у роботі Габрича П. "Hybrid warfare as a new type of war. The evolution of its conceptual construct" та в дослідженні Іскандерова й Гавлічека гібридну війну розглядають як форму конфлікту, що виходить за межі класичного військового протистояння. Автори визначають її як сучасний інструмент досягнення стратегічних цілей через маніпуляції, асиметричні дії та невійськовий тиск. Фокус зміщується з акценту на домінування військової сили до більш тонких механізмів політичного, інформаційного та кібернетичного впливу. Дослідники підкреслюють багатшаровість і складність гібридних конфліктів, які інтегрують класичні бойові дії з інноваційними методами, такими як кібератаки, дезінформаційні кампанії, економічний тиск і використання проксі-сил. Вони зазначають, що гібридна війна має на меті підірвати стабільність супротивника без необхідності прямого збройного протистояння, що робить її особливо небезпечною, складною для виявлення та важковідвратною [27].

У контексті російсько-української війни американські дослідники наголошують, що Росія активно застосовує гібридні методи для досягнення власних стратегічних цілей. Зокрема, мова йде про інформаційну агресію, кібератаки та політичний вплив, які спрямовані на послаблення української

державності та дестабілізацію регіону. Важливим є також залучення міжнародної спільноти до протидії цим викликам. Ефективне стримування гібридної агресії можливе лише за умови комплексного підходу, який включає військові, дипломатичні, економічні та інформаційні стратегії. Таким чином, робота Іскандерова К. й Гавлічека П. робить значний внесок у теоретичне осмислення феномену гібридної війни. Вона відкриває нові перспективи для подальших досліджень і розробки практичних стратегій протидії сучасним загрозам безпеці.

Один із провідних дослідників гібридної війни, Wither J., у своїй праці "Hybrid Warfare Revisited: A Battle of 'Buzzwords'" детально аналізує поняття гібридності в сучасних конфліктах. Він зазначає, що термін "гібридна війна" охоплює широкий спектр дій та методів, які варіюються від традиційних збройних операцій до соціальних маніпуляцій та кампаній дезінформації. Wither J. підкреслює, що гібридність набуває багатозначного змісту, адже включає різноманітні рівні протистояння, змішуючи класичні військові дії з інструментами інформаційного тиску та дипломатичних імітацій [28].

Особливу увагу він звертає на український кейс, який є унікальним з точки зору інтенсивності інформаційного фронту. Україна стала полем для безпрецедентної інформаційної боротьби, де розповсюдження дезінформації, елементи симулятивної дипломатії та кіберкампанії сформували одну з головних ліній конфлікту. Інформаційний простір демонструє важливість контролю над громадською свідомістю й політичними настроями як всередині держави, так і на міжнародній арені. Wither J. наголошує на політичному вимірі гібридної війни, який проявляється через застосування санкцій, дипломатичних інструментів, міжнародну пропаганду та кібератаки. Ці чинники утворюють асиметричну систему тиску на державу–жертву.

Дослідник також акцентує на викликах під час визначення поняття "гібридна війна", адже її межі постійно змінюються через інновації у методах боротьби й впливу на суспільство. Застерігаючи щодо помилкового використання терміна "гібридна війна" як модного кліше, Wither J. закликає до

глибшого розуміння його суті. Це не просто суміш традиційних і новітніх способів ведення бойових дій, а багатовимірний феномен. Його складний характер вимагає системного підходу до аналізу та розробки стратегій протидії. Зрештою, Wither J. підсумовує, що український приклад є ключовим випадком для дослідження сучасних конфліктів. Він об'єднує військові, політичні, інформаційні та соціальні аспекти, демонструючи необхідність комплексного вивчення гібридної війни та її впливу не лише на окрему державу, а й на глобальну політичну арену.

Американські дослідники також акцентують увагу на зміні самої природи війни як явища. Якщо раніше війна означала відкриту збройну агресію, то нині вона все частіше набуває вигляду «тіньового конфлікту», в якому складно ідентифікувати нападника, важко зрозуміти час і форму початку, і майже неможливо зафіксувати завершення [27].

Західноєвропейська історіографія розглядає російсько–українську війну не просто як гібридний конфлікт, а як прояв глибших трансформацій у системі міжнародної безпеки. Частина європейських аналітиків наголошує, що події в Україні стали серйозним викликом для НАТО, структура якого не була готова до подібного типу протистояння. Війна продемонструвала необхідність переосмислення традиційних концепцій колективної безпеки, оскільки класичні військові підходи виявилися недостатніми для протидії комплексним гібридним загрозам. Ці загрози включають кібероперації, інформаційну війну та економічний тиск. Дослідники звертають увагу, що конфлікт значною мірою змістив акценти із традиційних військових дій на політичні, соціальні та культурні аспекти, що потребують більш інтегрованих стратегій. Такі стратегії повинні поєднувати безпекові, дипломатичні та гуманітарні інструменти. У працях таких авторів, як Sascha–Dominik Dov Bachmann та інших, підкреслюється важливість боротьби з дезінформацією та інформаційними кампаніями, які стали ключовою складовою цієї війни.

Особлива увага приділяється аналізу ролі кібероперацій як складника "гібридної" війни, що підкреслює зміну характеру сучасних конфліктів, які

виходять за межі традиційних бойових дій. Західноєвропейські фахівці також наголошують, що війна в Україні кинула виклик європейській ідентичності та солідарності. Вона активізувала спільні безпекові ініціативи та спричинила перегляд політики в галузях енергетичної безпеки, стратегічної автономії та протидії гібридним загрозам. На думку дослідників, цей конфлікт ілюструє новий тип глобальної нестабільності, який вимагає координації зусиль не лише на рівні країн ЄС, але й ширших міжнародних альянсів.

Важливим є аналіз нідерландського генерала ван Капена, який ще у 2015 році звернув увагу на симбіоз регулярної армії та нерегулярних сил у рамках російської стратегії. Його дослідження гібридної війни як інструменту м'якої інтервенції, що використовує бойовиків і підконтрольні місцеві групи, заклало основу для західної теорії. Ця концепція наголошує на створенні ситуацій, за яких важко довести причетність держави–агресора до конкретних дій. Ван Капен підкреслює, що головна загроза такої стратегії полягає не лише у фізичному захопленні територій, а й у підриві стабільності демократичних інституцій та зниженні довіри до урядів, а також в розмитті меж між війною і миром [29].

Він відзначив, що саме Україна стала випробувальним майданчиком для Росії, де вона вдосконалює стратегії неявної війни, що поєднує військовий тиск з масштабними інформаційними операціями та маніпуляціями на політичному і соціальному рівнях. Ці підходи активно використовуються в аналітичних центрах НАТО, зокрема в програмі StratCom у Ризі, де досліджується, як запобігти впливу такої стратегії на країни Балтії, Польщу, Словаччину та інші західноєвропейські держави. Таким чином, погляди ван Капена стали важливою частиною формування західної політики безпеки для протидії гібридній загрозі.

Західноєвропейські дослідження часто апелюють до правового вакууму, в якому діє Росія, зокрема щодо Женевської та Гаазької конвенцій. Це дозволяє Кремлю діяти через проміжні структури (бойовиків, «ополчення», фейкові адміністрації), уникаючи прямої відповідальності. Такі дії створюють ситуацію,

в якій НАТО та ЄС стикаються з викликами не стільки військовими, скільки юридичними та інформаційними [30].

Особливу роль у зарубіжному дискурсі про гібридну війну Росії проти України відіграють історики та політологи Східної Європи – Польщі, Литви, Естонії, Чехії, Румунії. Їхній інтерес до українсько–російського конфлікту зумовлений як географічною близькістю, так і власним досвідом пострадянських трансформацій, гібридного впливу РФ, та, у ряді випадків, прямих загроз національній безпеці.

У працях східноєвропейських дослідників гібридна війна розглядається не лише як метод впливу на зовнішнього опонента, а як багаторівнева стратегія, що включає в себе історичну ревізію, маніпуляції колективною пам'яттю та нав'язування «імперського міфу». Зокрема, польські науковці – починаючи з 2014 року – наголошують на небезпеці реконструювання радянського наративу, зокрема через спроби Росії поставити під сумнів не лише суверенітет України, а й підвалини всієї післявоєнної системи безпеки в Центрально–Східній Європі [30].

Східноєвропейські дослідники відіграють ключову роль у вивченні гібридної війни Росії проти України. Це пояснюється як їхнім академічним, так і практичним інтересом до теми, з огляду на географічну близькість до зони конфлікту та спільний історичний досвід із пострадянським простором. Одним із представників східноєвропейської історіографії є П. Пшемислав Журавський–Граєвський – польський політичний аналітик та радник, який нині працює в Польщі. Він є автором численних аналітичних звітів для польських державних інституцій та Європейського центру геополітичного аналізу. У своїх роботах він наголошує, що політика Росії спрямована на руйнування системи міжнародної безпеки, сформованої після 1991 року.

Особливу увагу П. Пшемислав Журавський–Граєвський приділяє тому, як Кремль маніпулює історичними наративами, просуваючи ідею єдності "руського народу" для делегітимізації української державності. Він зазначає, що така політика є продовженням радянської традиції використання історії як

інструменту геополітики. Подібні питання досліджує і литовський політолог Неріюс Малюкявічюс з Вільнюського університету. Він спеціалізується на вивченні інформаційних війн, пропаганди та медійного впливу в Східній Європі.

У своїй монографії про інформаційні загрози в Литві, а також у численних статтях, Н. Малюкявічюс аналізує зусилля Росії щодо дестабілізації суспільств через вплив на медіа, використання соціальних мереж та маніпуляції історією. Він підкреслює, що гібридна війна включає довготривалу "війну пам'яті", у рамках якої Росія намагається нав'язати свою версію подій Другої світової війни, радянської спадщини та уявної визвольної ролі СРСР. Литва, подібно до України, розглядається Москвою як ціль інформаційних атак, метою яких є деморалізація громадян і роз'єднання суспільства.

Іоан Мирча Паску, румунський політик і колишній євродепутат, що був віце-президентом Європарламенту, є експертом у сфері оборони та безпеки. У своїх виступах і публікаціях у Європарламенті він послідовно вказує на гібридний характер загроз з боку Росії, які поєднують військові, інформаційні, економічні та культурні методи впливу. Мірча вважає, що Україна є лише першим етапом у ширшій стратегії дестабілізації регіону, спрямованій проти цінностей ЄС і НАТО. Він особливо виділяє історичну ревізію, яку Росія здійснює для виправдання своєї сучасної експансії. На його думку, без належної правової та політичної реакції Захід може втратити контроль над власною безпекою. Загалом, східноєвропейська історіографія гібридної війни вирізняється аналітичною глибиною, критичним ставленням до російського наративу та зосередженням уваги на історичних і культурних інструментах впливу. Дослідники підкреслюють, що гібридна війна – це не лише конфлікт за території, а й боротьба за уми, історію та ідентичність [31].

Аналітики з країн Балтії, зокрема Литви та Латвії, відзначають кілька напрямків російської гібридної політики, вже протестованої в Україні, які активно застосовуються проти цих країн. До таких методів відносять інформаційне насичення через російські ЗМІ, наративи про утиски

російськомовного населення, кібератаки на державні інституції, а також маніпуляції в соціальних мережах через псевдоісторичний контент. У цьому контексті конфлікт в Україні виступає своєрідним лакмусовим папером для тестування гібридної моделі, яку Росія неодноразово використовувала.

Дослідники з Балтії підкреслюють, що стратегія Росії спрямована на створення внутрішніх розколів у суспільстві, зниження довіри до державних інституцій та послаблення західних цінностей. При цьому особливу увагу приділяють фрагментації суспільної свідомості через інформаційний вплив та кібератаки. Останні неодноразово були здійснені проти урядових сайтів, критичної інфраструктури та медіаплатформ у країнах Балтії. Особливе занепокоєння викликають маніпуляції історичною пам'яттю, особливо щодо подій Другої світової війни, ролі Червоної армії у визволенні та радянської спадщини. Експерти наголошують, що Росія активно експортує радянський наратив як інструмент легітимації своєї присутності в пострадянському просторі. Унаслідок цього історична наука перетворюється на об'єкт стратегічного протистояння, а історіографія стає інструментом ідеологічної боротьби.

У цьому контексті дослідження, що аналізують структури історичної пам'яті, займають особливе місце. Вони спрямовані на розвінчання концептів, які просуває Росія, починаючи від ідеї спільної історії до відновлення єдності. У ряді східноєвропейських монографій звертається увага на маніпуляції з історичною пам'яттю, які служать інструментом гібридної агресії. Окремо підкреслюється, що саме історична сфера є одним із найбільш вразливих об'єктів такого впливу, оскільки вона напряду впливає на формування ідентичності, культурної легітимності та наративного мислення населення. З особливою увагою розглядається роль шкільної освіти, музеїв та медіа у забезпеченні об'єктивності пам'яті та стійкості до зовнішніх маніпуляцій [31].

Аналіз зарубіжної історіографії дозволяє зробити кілька методологічно важливих висновків.

По–перше, на Заході (США, Великобританія, Канада, Німеччина) гібридна війна вивчається передусім як модель стратегічного протистояння в умовах постбіполярного світу. Вона ототожнюється з гнучкістю, відсутністю чіткої ідентифікації агресора, та зміщенням акцентів з військової сили на інші інструменти – пропаганду, дезінформацію, економічні санкції, кібератаки [4; 9].

По–друге, у Східній Європі – гібридна війна сприймається не лише через призму безпеки, а як екзистенційна загроза ідентичності. Вона зачіпає культурний, мовний, історичний і навіть релігійний фронт. Саме тому в працях литовських, польських, чеських дослідників можна побачити не лише аналіз військових або інформаційних кампаній, а глибоку увагу до механізмів впливу на національну пам'ять, суспільну уяву, систему освіти та архівну політику.

По–третє, важливим стає розрізнення двох підходів: концептуального (структурно–теоретичного) і наративного (дискурсивного). Перший переважає в американських і британських публікаціях і спрямований на пошук універсальної моделі гібридної війни як нового типу конфлікту. Другий – характерний для європейських країн із досвідом радянзації – базується на деконструкції конкретних історичних наративів, які Росія транслює через гібридну агресію.

У цьому контексті важливо зазначити, що частина західної гуманітаристики ще доволі обережно ставиться до категорії «гібридна війна» – трактуючи її як «buzzword» (модне слово), що потребує уточнення. Водночас досвід України та країн регіону все частіше стає підґрунтям для наукового переосмислення цього терміну.

Англомовна гуманітаристика – особливо у США та Великобританії – істотно посилила свою увагу до російсько–української війни після 2014 року, проте особливо помітний сплеск досліджень стався після 2022 року. Історіографічно, ця хвиля робіт містить два ключові підходи.

Перший – політико–аналітичний – представлений роботами на кшталт “Hybrid warfare as a new type of war” [27] або “Hybrid Warfare Revisited” [30], де

війна в Україні розглядається як виклик структурі сучасної міжнародної безпеки, приклад асиметричного конфлікту нового покоління.

Другий – гуманітарний, наративний, часто феміністичний чи постколоніальний – зосереджується на реконструкції досвіду війни через пам'ять, репрезентацію, травму. Наприклад, у книзі О. Кіс “Surviving the Gulag: The lives of Ukrainian women political prisoners” [32], хоч і йдеться про радянський період, але через аналіз жіночого досвіду репресій авторка фактично порушує тему стійкості української ідентичності в умовах імперського тиску, що є ключовим для розуміння гібридної агресії сьогодення.

Ще один приклад – збірник “Ukraine in Histories and Stories: Essays by Ukrainian Intellectuals” [33], у якому українські автори намагаються пояснити західному читачеві логіку російської агресії, її коріння та історичні передумови. Цей збірник важливий тим, що він перекидає міст між академічною історіографією та публічними інтелектуальними інтервенціями. В ньому історія постає як інструмент політичного спротиву, а академічна розмова – як форма участі в глобальному фронті за правду про Україну.

Таким чином, у сучасній англomовній історіографії спостерігається рух до рефлексії над не лише самим конфліктом, а й відповідальністю академії в умовах гібридної війни. Це створює новий – не лише дескриптивний, а й етичний – вимір історіографії російсько–української війни.

Зарубіжна історіографія гібридної війни проти України сформувалась як складне багаторівневе поле, що поєднує в собі міждисциплінарні методи, регіональні контексти та політичну заангажованість. Американські й британські дослідники формалізують концепт гібридної війни, намагаючись надати йому уніфіковану теоретичну рамку [32, 33]. Східноєвропейські аналітики, навпаки, розглядають гібридну війну як безпосередню загрозу ідентичності та безпеці – підходячи до проблеми через призму національного досвіду пострадянського протистояння.

Значну роль у формуванні наративу відіграють також праці, що не лише описують події, а й працюють із пам'яттю, травмою, ідеологією та публічною

історією. Історіографія стає учасницею інформаційного спротиву – і в цьому сенсі зарубіжні дослідники визнають важливість включення українського голосу в академічні дискусії, а не лише його обговорення.

Таким чином, західна гуманітаристика перебуває в процесі осмислення не тільки суті новітньої війни, але й місця науки в добу «гібридної правди»

У своїй монографії Джеффри Манкофф детально аналізує російсько–українську війну, розглядаючи її витoki, динаміку та значення через призму історичної пам'яті, національної ідентичності та геополітичних чинників. Автор стверджує, що конфлікт має глибоко вкорінені причини, пов'язані з суперечностями у сприйнятті української національної ідентичності. З російської перспективи Україна часто постає як штучне утворення, історично та культурно залежне від Москви [35].

Джеффри Манкофф досліджує, як російська влада, особливо В. Путін, активно використовує історичні наративи, такі як спадщина Київської Русі, спільна перемога у Другій світовій війні чи боротьба з неонацизмом для виправдання своїх дій. Особливу увагу приділено гібридним аспектам війни, включаючи кібератаки, інформаційні кампанії, політичний вплив через проросійські мережі та використання приватних військових компаній. Автор підкреслює багаторівневий характер російської агресії: вона ведеться не лише на полі бою, а й у інформаційному та символічному просторі. Джеффри Манкофф також детально аналізує реакцію Заходу, особливо Сполучених Штатів, на ці події, наголошуючи на тому, що конфлікт є частиною ширшої глобальної боротьби між демократією та авторитаризмом. Монографія завершується закликом до розробки чіткої стратегії для стримування Росії, підтримки України та зміцнення єдності демократичного світу перед викликами ревізіоністської політики Кремля [35].

У роботі розглянуто поняття гібридної війни як нової української реальності, яка суттєво змінила характер військових конфліктів і стала невід'ємною складовою сучасної системи безпеки України. Автор акцентує увагу на тому, що гібридна війна поєднує традиційні військові дії з

інформаційними, економічними, політичними та психологічними методами впливу. Це робить такі конфлікти надзвичайно складними для прогнозування і протидії.

Особливий акцент зроблено на специфіці російсько–української війни, де активно застосовується широкий спектр інструментів – від пропаганди та кібератак до підтримки сепаратистських рухів і прямої військової інтервенції. У статті аналізується, як ця багатогранність впливає на суспільство, державність і безпеку України, наголошуючи на особливих викликах для інформаційної сфери та важливості розробки ефективних державних стратегій. Крім того, автор звертає увагу на ключову роль міжнародної спільноти у протидії гібридним загрозам, підкреслюючи необхідність координації зусиль як на регіональному, так і на глобальному рівнях. Основна теза статті зводиться до того, що гібридна війна стала новою реальністю для України, яка потребує системного, комплексного і міждисциплінарного підходу для забезпечення національної безпеки та захисту суверенітету.

Монографія "Світова гібридна війна: Український фронт" під загальною редакцією В. Горбуліна пропонує всебічне дослідження феномену гібридної війни, зокрема на прикладі російсько–українського конфлікту, який вважають одним із перших і найяскравіших проявів цього явища сучасності. У виданні гібридну війну розглядають як багатовимірне явище, що включає військові, політичні, інформаційні, економічні, кібернетичні та гуманітарні компоненти. Автори відзначають, що класичні моделі оборони та безпеки виявились недостатніми для протидії таким загрозам, адже характер гібридної війни виходить за межі традиційних уявлень про війну та мир [13].

У книзі запропоновано новий підхід до розуміння конфлікту як протистояння на трьох фронтах: на полі бою, в тилу та у свідомості міжнародної спільноти. Особлива увага приділяється аналізу інформаційної війни, маніпуляцій історичною пам'яттю та використанню соціокультурних факторів для послаблення української державності. Монографія також розглядає виклики, пов'язані з кризою міжнародних безпекових інституцій, та

пропонує комплексні стратегії державної політики для ефективної протидії гібридній агресії, включаючи мобілізацію суспільства та стратегічне мислення його основних складових. Таким чином, видання є значущим науковим внеском у розуміння природи сучасних конфліктів і слугує методологічною базою для розробки нових підходів у сфері національної та міжнародної безпеки.

Стаття С. Сегеди та В. Шевчука присвячена аналізу гібридної війни Росії проти України як сучасного виду збройного конфлікту, що інтегрує традиційні військові дії з інформаційними, політичними, економічними та психологічними методами впливу. Автори детально досліджують історичні передумови й розвиток цього явища в контексті російсько–українських відносин, акцентуючи увагу на довготривалих стратегічних підходах Росії до дестабілізації України та реалізації власних геополітичних інтересів [35].

У центрі дослідження – використання Росією комплексу гібридних методів, серед яких маніпуляція історичною пам'яттю, інформаційна пропаганда, підтримка сепаратистських рухів, економічний тиск, застосування силових структур, а також кібернетичні атаки. Така багатошарова стратегія дозволяє Кремлю зберігати конфлікт нижче порогу відкритої війни, уникаючи прямого військового протистояння, водночас завдаючи значної шкоди суверенітету і безпеці України.

Автори також розглядають гібридну війну як виклик не лише для української державності, але й для глобальної системи міжнародної безпеки. Вони підкреслюють важливість адаптації правових і політичних механізмів для ефективного реагування на такі загрози. Загалом стаття надає глибокий історичний контекст для розуміння сучасних форм агресії Росії та закликає до розробки комплексної стратегії протидії гібридним загрозам.

Отже, зарубіжна історіографія, проаналізована нами в кросдисциплінарному розрізі дозволила зрозуміти точку зору вчених у

європейському та атлантичному просторі. Група праць, що вийшли з-під пера істориків, репрезентують дії агресора, вдаючись до аналізу витоків проблеми попередніх століть посягань росії на Українські землі та українську державність.

Історіографія про сучасну російсько-українську війну демонструє багатогранну природу гібридного конфлікту, в якому традиційні збройні дії тісно переплітаються з інформаційними, ідеологічними та психологічними аспектами. Це явище стало об'єктом досліджень Майкла Вайса, Джеймса Вінтера, Тіма Джуда, Джеффри Манкоффа, а також аналітиків та істориків, серед яких Тімоті Снайдер. Дослідники наголошують, що саме Україна стала ключовим простором для переосмислення сутності сучасного світу.

РОЗДІЛ 3. ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Із початком повномасштабної агресії Російської Федерації проти України у 2014 році спостерігається активне формування позаінституційного наукового дискурсу, який виявився не менш вагомим, ніж академічна історіографія в межах НАН України. Вітчизняні автори – незалежні аналітики, публіцисти, експерти недержавних аналітичних центрів, журналісти та практики – сформували окрему лінію інтерпретації гібридної війни, яка часто більш оперативно й мобільно реагувала на виклики часу.

Цей дискурс вирізняється міждисциплінарністю, критичністю та гнучкістю підходів до аналізу. Особливу роль у цьому відігравали матеріали таких авторів, як Євген Магда, Італій Бортник, Віталій Портников, Олександр Мотиль. Вони активно публікували аналітичні статті, коментарі та публіцистику, що допомагали суспільству краще зрозуміти природу гібридних явищ.

Наприклад, праця Є. Магди "Гібридна війна: вижити і перемогти" не лише окреслює концептуальні межі цього феномену, а й пропонує практичні моделі протидії з урахуванням українських реалій. Водночас інші дослідники додатково розширили розуміння гібридної війни, зосередившись на соціокультурних, психологічних і комунікативних аспектах. У текстах незалежних авторів розглядається вплив пропаганди, фейкових наративів, інформаційного терору на масову свідомість, а також питання зростання довіри до державних інституцій, ролі ідентичності та історичної пам'яті в умовах протистояння. Таким чином, позаінституційна історіографія не лише доповнила академічну, але й стала ефективним інструментом у громадському спротиві проти гібридної агресії [22] .

Вагомий внесок у розвиток західноєвропейського аналізу гібридної війни зробила Є. Магда. У своїх публікаціях, зокрема в аналітичних звітах, він звертає увагу на те, що гібридна агресія Росії проти України є системним викликом для євроатлантичної спільноти. Є. Магда підкреслює, що Росія діє не лише на полі бою, але й активно втручається у внутрішню політику європейських країн за допомогою дезінформації, підриву довіри до демократичних інституцій і підтримки крайніх політичних сил. У своїй доповіді про гібридні стратегії на прикладі України, автор детально аналізує, як Росія поєднує військову силу з політичними саботажами, використанням енергетичних ресурсів як засобу тиску, а також проведенням кібератак [22].

Окрему увагу Є. Магда приділяє тому, як російські наративи через агентів впливу формують негативне ставлення до України навіть у стабільних демократичних країнах Західної Європи. Детальний аналіз підходу Є. Магди сприяє глибшому розумінню гібридної війни як багатовимірної стратегії, що одночасно охоплює політичну, правову, інформаційну та безпекову сфери [22].

У низці публікацій, зокрема у роботі М. Єніна і співавторів [17], гібридна війна розглядається як різновид соціально–політичного конфлікту. Автор наголошують, що цей тип війни не обмежується військовим компонентом, а передбачає комплексну трансформацію політичного простору країни–жертви: від руйнування легітимності державних інституцій до дестабілізації через дезінформаційні кампанії.

Дослідники акцентують увагу на впливі інформаційних потоків на громадську думку, особливо через використання соціальних мереж, медіа та інформаційного шуму для створення альтернативних реальностей. Вони також наголошують на ролі так званих агентів впливу – політичних, економічних чи громадських діячів, які, свідомо чи несвідомо, сприяють поширенню агресорських наративів. У цьому контексті гібридна війна набуває характеру постійного, нечіткого конфлікту, в якому складно розмежувати етапи активного втручання від підготовчих чи інформаційно–пропагандистських операцій. На думку авторів, одним із ключових завдань держави є створення стійкої системи

національної ідентичності та підвищення рівня критичного мислення в суспільстві. Важливим залишається етап модернізації інформаційної політики, яка зможе протистояти довготривалому інформаційному тиску та викликам, пов'язаним із дезінтеграцією.

Особливої уваги заслуговує спроба авторів структурувати самі «технології гібридної війни»: вони поділяють їх на воєнні, інформаційно–психологічні, дипломатичні, юридичні та економічні. Такий підхід свідчить про концептуальне прагнення наблизити поняття «гібридна війна» до системного наукового аналізу, а не лише залишити його у сфері медійної публіцистики [3].

Запорожченко Ю. Трансдисциплінарний підхід до історіографії гібридної війни. 2014–2024 рр. У статті здійснено огляд зарубіжної та національної історіографії, присвяченої дослідженню феномену гібридної війни через призму трансдисциплінарного підходу. Встановлено, що серед іноземних дослідників існує кілька підходів до визначення сутності та дефініції гібридної війни. Багато представників гуманітарних наук звертаються до української історичної регіоналістики, аналізуючи історичні процеси окремих регіонів і намагаючись дати відповіді на важливі питання, пов'язані з причинами та наслідками окупації Криму, Луганщини та Донеччини. Доведено, що з 2014 року українські історики активно здійснили реконцептуалізацію регіональної історії, що значно збагатило історіографічну базу новими аналітичними висновками та результатами наукових досліджень. Акцентовано увагу на доцільності вивчення історіографії гібридної війни з використанням міждисциплінарного підходу, оскільки нетиповий характер цієї війни спонукає гуманітаріїв переглядати традиційні методологічні підходи, збагачуючи їх здобутками політології, філології, філософії та економіки. У процесі аналізу історіографії вдалося виявити особливості інтерпретації військових подій, окупацій і їхніх наслідків як зарубіжною, так і українською гуманітаристикою. Зокрема, проаналізовано сприйняття населенням захоплених територій дій Росії у 2014 і 2022 роках, особливості російської пропаганди, яка продовжує впливати на певні регіони, а

також наголошено на досвіді українського спротиву. Розглянуто питання «мовного коду», національної ідентичності та інші важливі аспекти [36].

Сергія Плохія «Брама Європи: історія України» – сьогодні Україна бореться за свою незалежність проти російського вторгнення. Але це не щось нове – українці мають довгу історію боротьби за збереження своєї землі, мови та традицій.

Україна перебувала під впливом імперій, які використовували її як стратегічні ворота між Сходом і Заходом – від Римської та Османської імперій до Третього Рейху та Радянського Союзу. Але також розташування між Центральною Європою, Росією та Близьким Сходом зробило Україну місцем зустрічі різних культур та релігій. Професор Гарвардського університету Сергій Плохій пропонує дослідити довгу та різноманітну історію країни від часів Геродота до сучасного російського вторгнення, щоб краще зрозуміти українське сьогодення та майбутнє [38].

Унікальний внесок до історіографії поза системою НАНУ робить публіцист Євген Магда, автор низки праць на тему інформаційного спротиву та гібридної агресії. Його монографія «Гібридна війна: вижити і перемогти» [22] стала першим в Україні узагальнюючим дослідженням, у якому гібридна війна трактувалась як багатовекторна стратегія довгострокового підриву суверенітету.

Є. Магда запропонував концепцію «гібридної капітуляції» – явища, коли суспільство починає неусвідомлено адаптуватися до нової форми поразки: втрати інформаційного суверенітету, зневіри у правдивості, ерозії ідентичності. Його аналіз демонструє, що гібридна війна не лише про бої на фронті, а й про наративи, мову, пам'ять і контроль за інформаційним простором [22].

Показово, що Є. Магда активно залучає до аналізу приклади з міжнародної практики, демонструючи, що гібридна агресія має універсальні механізми – проте в Україні вони особливо ефективні через довгу історію інформаційної уразливості, постколоніальної залежності та дефіциту критичного мислення в суспільстві.

Іншим важливим пластом української історіографії є міждисциплінарні публікації, зокрема у збірнику «Гілея: науковий вісник», де гібридна війна розглядається через призму асиметрії міжнародних відносин. У статті «Гібридна війна в контексті асиметричного світоустрою» [39] автор аналізує, як гібридні дії Росії на сході України стали не просто локальним конфліктом, а виявом кризи регіональної системи безпеки.

Особливо цінною є концептуалізація «гібридного фронту» як простору, де поєднуються квазі–військові, гуманітарні, інформаційні, політичні та економічні вектори агресії. Водночас висвітлюється й безсилля традиційних міжнародних механізмів (ООН, ОБСЄ) перед новими формами війни, що формально не мають чітко задекларованого початку чи кінця.

Ці публікації мають важливе значення для історіографії тим, що пропонують не просто опис, а цілісну аналітичну рамку для розуміння гібридної війни як явища, яке виходить за межі традиційного військово–історичного дискурсу і проникає в антропологію, політологію, право, психологію та соціологію [39].

Значний внесок до формування незалежної вітчизняної історіографії роблять представники гуманітарних наук, які не є членами академічних установ НАНУ, проте активно залучені до інтелектуального та публічного простору. Особливий акцент у цих працях робиться на питаннях ідентичності, пам'яті, символічної влади, наративної війни та гуманітарної стійкості суспільства в умовах гібридного вторгнення.

Симптоматичною є поява низки збірників та аналітичних платформ, наприклад, UkraineWorld та Інтерньюз–Україна, що у 2019 році видали англomовний збірник *Ukraine in Histories and Stories*, де українські інтелектуали намагалися пояснити контекст і передісторію війни іноземному читачу. У цьому тексті українська гуманітарна традиція постає не як жертва гібридної агресії, а як активний гравець у боротьбі за право на свою історію.

Особливістю цього видання є те, що історія в ньому не є лінійною розповіддю про події, а радше – простором діалогу між минулим і теперішнім,

де аналітичні фрагменти поєднані з есеїстикою, особистими розповідями, міркуваннями про мову, культурну спадщину, російські імперські травми й українську стійкість. Таким чином, історіографія тут постає як частина інформаційного фронту, у якому правду слід не лише встановити, а й відстояти.

Окрему лінію вітчизняної історіографії складають праці, які походять із середовища незалежних інститутів, таких як Центр досліджень армії, конверсії та роззброєння, Центр «Нова Європа», Український інститут майбутнього тощо. Науковці, журналісти й колишні військові в межах цих структур не лише аналізують поточну гібридну загрозу, а й працюють над створенням альтернативної системи стратегічного мислення в Україні.

Особливе місце тут займає монографія Світова гібридна війна: український фронт під редакцією В. Горбуліна [40]. Це одне з найглибших вітчизняних концептуальних осмислень гібридної війни. У роботі аналізуються військові, дипломатичні, інформаційні, економічні, релігійні та історичні аспекти гібридної агресії РФ.

В. Горбулін наголошує на тому, що гібридна війна є не лише інструментом досягнення тактичних цілей, а й стратегічною моделлю розширення зони впливу без офіційного визнання стану війни. Особливо цінним є підхід авторського колективу до створення міждисциплінарної матриці – з обов’язковим включенням до неї історичної пам’яті, духовної сфери, етнополітики, національного наративу.

Цей підхід дозволяє вітчизняній історіографії поза НАНУ перейти від реєстрації подій до концептуального опрацювання гібридної війни як історичного явища, що потребує нової гуманітарної методології [40].

З особливою увагою варто розглянути феномен цифрової історіографії – коли публікації, блоги, дописи в соцмережах (насамперед Facebook) стають формою історіографічного спротиву. У таких умовах Facebook-допис може набувати рис аналітичної рефлексії з посиланням на джерела, викладом авторської позиції, контраргументацією російським наративам.

У 2022-2024 рр. у Facebook публікували системні історіографічні спостереження численні незалежні історики (наприклад, Володимир В'ятрович, Ярослав Грицак, Тетяна Бевз, Олександр Зінченко). Часто ці дописи потім трансформувалися у повноцінні публікації, статті чи монографії. Але ще до того вони вже виконували функцію формування історіографічного поля.

Це явище – унікальне для української гуманітаристики – свідчить про те, що гібридна війна призвела до гібридизації й самої науки, де класична академічна стаття вже не є єдиною формою наукової присутності, а історик стає і активістом, і комунікатором, і аналітиком у публічному просторі.

Значний внесок у дослідження гібридної війни належить науковцям, які працюють в регіональних вищих навчальних закладах, зокрема в Таврійському національному університеті імені В. І. Вернадського. Незважаючи на тимчасову релокацію університету у зв'язку з окупацією Криму, його наукова спільнота продовжує активну академічну діяльність, демонструючи приклад стійкості, самозбереження й наукового опору.

У межах серії Вчені записки ТНУ ім. Вернадського, зокрема у випусках серії «Державне управління та адміністрування», з'являються концептуально важливі тексти з тематики гібридної війни. Наприклад, у статті «Hybrid Warfare. Elements and Features» [41] авторський колектив докладно аналізує основні компоненти гібридної агресії Росії: інформаційний тиск, парамілітарну активність, правову мімікрію, економічне проникнення.

Відзначимо, що специфіка «таврійської школи» полягає у міждисциплінарності та прагненні поєднати історико–політологічні, управлінські, філософські й соціологічні підходи. Автори розглядають гібридну війну не лише як інструмент зовнішньої політики РФ, а як системну модель розкладання ціннісного каркасу суспільства – через атаку на інституції, символи, мову, довіру [41].

Важливо також, що ці дослідження є доступними у відкритому доступі (через DOI, архіви), що робить їх частиною публічного академічного простору,

підвищуючи їхню вагу в процесах формування національного історіографічного наративу.

Ще одним важливим напрямом розвитку вітчизняної історіографії є дослідження гібридної війни в контексті філософії конфлікту, політичної антропології та соціальної інженерії. У цьому аспекті показовою є стаття в – В. Єніна, А. Мельниченка та Л. Мельник, яка була опублікована у журналі Актуальні проблеми філософії та соціології [17].

Автори пропонують трактувати гібридну війну як форму не лише фізичної, а й ментальної агресії – із використанням психологічних, культурних і символічних інструментів. Особливої уваги надається аналізу домінуючих дискурсів: «руського мира», «традиційних цінностей», «антизахідного фронту» тощо. Важливо, що ці дискурси досліджуються не в ізоляції, а як складова ширшого посттоталітарного наративу, що має імперський виток і адаптується до сучасних технологічних умов [17].

Такий підхід є унікальним для української гуманітаристики, оскільки він дозволяє вийти за межі подійної історіографії й осмислювати гібридну війну як метасоціальний проект, що прагне змінити не лише геополітику, а й сам спосіб осмислення реальності.

«Україна в історіях та оповіданнях: есеї українських інтелектуалів» – Книга представляє збірку текстів сучасних українських письменників, істориків, філософів, політичних аналітиків та лідерів громадської думки. 16 видатних українців розмірковують про минуле та сьогодення України, про події, які, на їхню думку, сформували Україну як країну та вплинули на них особисто: Голодомор, Революція Гідності, російська агресія та інше.

«Це революційно, бо Україну часто обговорюють у світі неукраїнці. І нашою метою було дати змогу українським голосам бути почутими англійською мовою для міжнародної аудиторії. Більше того, одним із головних меседжів видання є плюралізм України», – каже Володимир Єрмоленко, редактор книги.

«Дівчата стрижуть собі волосся: Книга спогадів, Російсько–українська війна», автор Євгенія Подобна – У 2014 році, коли вперше розпочалася сучасна

військова агресія Росії проти України, тисячі жінок записалися добровольцями для захисту українського суверенітету.

У дослідженні К. Поповича "Гібридна війна: суть як сучасний спосіб ведення війни. Історичний та сучасний вимір" детально аналізується феномен гібридної війни – складної форми конфлікту, що об'єднує традиційні військові дії з невоєнними методами впливу. Автор простежує історичні витоки цього явища, підкреслюючи, що елементи гібридності були присутні й у війнах минулого. Однак сучасна гібридна війна відрізняється інтенсивним розвитком технологій та використанням інформаційних, кібернетичних, економічних і психологічних інструментів.

Особливу увагу у своїй роботі К. Попович приділяє російсько–українському конфлікту, розглядаючи його як яскравий приклад моделі гібридної війни XXI століття. Він аналізує, як Росія комбінує військову агресію з інформаційними операціями, пропагандою, дезінформацією, підривом політичної стабільності держави та економічним тиском. Такий комплексний підхід ускладнює протидію, оскільки загрози виходять за межі традиційного військового поля бою. Автор також наголошує на нагальній потребі створення нових стратегій національної безпеки. Ці стратегії мають містити не лише суто оборонні заходи, але й посилення інформаційної безпеки, зміцнення соціальної єдності й міжнародну співпрацю у подоланні гібридних загроз. К. Попович підкреслює, що розуміння сутності та особливостей гібридної війни є критично важливим для формування ефективної державної політики в умовах сучасних викликів. Його дослідження вносить значний вклад у розвиток теоретичних підходів до вивчення цього явища, висвітлюючи його багатовимірність та практичні виклики для сучасних держав [42].

О. С. Барна у своїх дослідженнях акцентує увагу на тому, що процеси суспільної консолідації в Україні на сьогоднішній день суттєво сповільнені. Дезінтеграційні явища, які мали місце в суспільстві, ще не подолані, а майнове розшарування демонструє кричущі факти несправедливості. Це виражається у значних соціальних диспропорціях, які мають негативний вплив на стабільність

суспільства. Результати національних виборів, що відбуваються в Україні, неодноразово підтверджують наявність відмінностей у політичних перевагах різних регіонів країни, що також свідчить про глибокі внутрішні розколи [43, с.365].

Важливо зазначити, що всі ці проблеми значною мірою є наслідком тривалої і цілеспрямованої імперської політики російської федерації щодо України. У контексті гібридної війни, що охопила Україну, застосовується широкий комплекс способів захоплення чужих територій. Україна, на жаль, стала однією з перших країн, яка відчула на собі всі наслідки цієї гібридної агресії.

Найважливішим полем боротьби за свідомість громадян став інформаційний простір, який активно використовує агресор. Гібридна війна ведеться на всіх можливих фронтах: це не лише інформаційна війна, а також економічна, репутаційна, смислова та людська. У цій боротьбі беруть участь усі, хто має вплив на населення, включаючи акторів, співаків, письменників, режисерів та інших діячів культури. Військові дії, що мають місце на сході України, слугують лише фоном для більш масштабної боротьби, яка відбувається у свідомості людей.

Вивчення особливостей інформаційного простору України в умовах гібридної війни є надзвичайно актуальним. Це розуміння природи національної єдності та солідарності може стати основою для вироблення ефективних підходів до подолання бідності та політичної поляризації в суспільстві. Знайдення шляхів для зменшення регіональних відмінностей та досягнення соціальної справедливості є ключовими завданнями для стабілізації ситуації в Україні. Тільки через усвідомлені та зважені дії можливо побудувати більш єдине і сильне суспільство, здатне протистояти зовнішнім і внутрішнім викликам [44, с.196].

У своїй праці В. М. Бокоч аналізує роль російської православної церкви у конфлікті на Донбасі, підкреслюючи, що вона була безпосередньо залучена в цю складну ситуацію з самого початку. Зокрема, глава церкви, патріарх Кирило,

став на чолі інформаційної кампанії, в якій збройна агресія росії проти України була представлена як «громадянська війна».

В. О. Крутий у своїх дослідженнях підкреслює, що корені гібридних війн слід шукати в глибокому історичному минулому, іноді навіть у досить віддалених епохах. Можна стверджувати, що більшість воєнних кампаній, пов'язаних із вторгненнями, окупацією та захопленням нових територій, завжди викликали спротив місцевого населення. Цей спротив часто набував різноманітних форм, які не вписувалися у традиційні моделі поведінки підкореного населення. Цю тезу можна підтвердити, аналізуючи події як Стародавнього світу, так і середньовіччя та новітньої історії [45, с.148].

Савченко С. В. у своїй роботі зазначає, що доктрина сучасної війни пройшла значні трансформації. Війна в традиційному розумінні вже не є вигідною стратегією. Вона стає занадто витратною, що ставить під сумнів доцільність очікуваних прибутків і переваг, на які покладається переможець. Пряма збройна агресія, яка колись розглядалася як ефективний спосіб вирішення конфліктів, виявилася збитковою для агресора.

Так, росія, не здійснюючи прямих військових дій на Донбасі після його збройного захоплення в 2014 році, витрачає мільярди доларів щорічно, при цьому не маючи можливості захопити значні території. Час, витрачений на утримання контролю над частинами Луганської та Донецької областей, не приносить жодних економічних вигод, оскільки ці території не конвертуються в російську економіку [46, с.47].

Книга Євгенії Подобної сповнена спогадів 25 жінок, які воювали в «Антитерористичній операції» (АТО) у 2014-2018 роках як стрілки, кулеметниці, медики, мотострілки, снайперки тощо. Вони розповідають історії про військові операції в Луганській та Донецькій областях, звільнення українських міст і сіл від російських загарбників, про товаришів та місцевих жителів, військові звичаї та манери. Роздуми про те, як бути жінкою в армії у воєнні часи, також є важливою темою цієї роботи. Книга була видана

Українським інститутом національної пам'яті та доступна для безкоштовного завантаження онлайн англійською та українською мовами.

Дитячий будинок: роман Сергія Жадана – Роман, дія якого відбувається в перші роки російської військової агресії на сході України, дає краще розуміння того, чим ці події обернулися для мешканців прифронтових регіонів. Його написав Сергій Жадан, один із найвидатніших сучасних українських письменників і поетів, номінований на Нобелівську премію з літератури.

«Дитячий будинок» розповідає історію Паші, тридцятип'ятирічного вчителя української мови. Коли російські солдати вторгаються в сусіднє місто, він вирушає до дитячого будинку, де живе його племінник Саша. Однак це місце знаходиться на іншому боці лінії фронту. Вирушаючи в зону бойових дій, Паша ризикує життям, щоб врятувати племінника та повернути його додому.

У сучасному українському науковому й інтелектуальному просторі, поза межами системи Національної академії наук України, склалася потужна, багатовекторна та гнучка історіографічна традиція осмислення гібридної війни як багатоаспектного феномену. Хоча ці дослідження формально не належать до академічного ядра, вони відіграють надзвичайно важливу роль у творенні національного дискурсу спротиву, продукуванні знання в умовах війни та формуванні гуманітарної відповіді на виклики гібридної агресії.

По–перше, саме в цій площині – на перетині аналітики, публіцистики, публічної історії та експертного середовища – формується гнучка, мобільна і відчутно політично заангажована (у доброму сенсі) інтерпретація гібридної війни. У працях Є. Єніна, А. Мельниченка та Л. Мельник, Є. Магди, а також у міждисциплінарних збірниках гібридна агресія розглядається як цілеспрямована стратегія підриву державності, спрямована насамперед на інформаційно–психологічний фронт.

По–друге, регіональні наукові осередки, насамперед Таврійський національний університет, створили сталу платформу для продукування міждисциплінарних досліджень, де гібридна війна аналізується крізь призму стратегічного управління, безпеки, медіааналізу й філософії конфлікту.

По-третє, особливо вагомим внеском виявилось формування цифрової історіографії: у соціальних мережах, медіа-проектах та інтерактивних публікаціях історики й експерти в реальному часі фіксують події, деконструють ворожі наративи, відстоюють концепт історичної суб'єктності України. Цей тип знання, хоч і не завжди відповідає формальним критеріям академічності, виконує функцію "інтелектуального фронту", без якого неможливе повноцінне протистояння в умовах війни.

Отже, вітчизняна історіографія поза системою НАНУ є не периферійною, а, навпаки, центральною в царині публічного осмислення війни. Вона дає змогу не лише фіксувати агресію, а й активно моделювати гуманітарну відповідь на неї – через концепти, емоції, пам'ять, стратегії й тексти. Її вагомість лише зростатиме у контексті післявоєнного переосмислення національної ідентичності, історії та безпеки.

З початку російської агресії проти України у 2014 р. виник потужний позаінституційний історичний дискурс, який доповнив та частково переосмислив академічну науку. У центрі цього дискурсу опинилися міждисциплінарність, критичність і здатність швидко реагувати на гібридні загрози. Автори поза системою НАН України не лише інтерпретували гібридну війну, а й стали активними учасниками процесу її дослідження. Зокрема, це помітно у працях Євгена Магди, Володимира Горбуліна, міждисциплінарних студіях, збірках на кшталт «Ukraine in History and Stories», а також завдяки цифровій історіографії в соціальних мережах. Усе це свідчить про формування нової гуманітарної парадигми. Таким чином, незалежна історіографія стала важливим інструментом для осмислення та протидії агресії, а також розширення меж академічного дискурсу.

ВИСНОВКИ

Гібридна війна як явище сучасного світопорядку стала не лише предметом військово–стратегічного аналізу, а й потужним викликом для гуманітарного знання, зокрема історіографії. Дослідження історіографічного осмислення гібридної війни в контексті російсько–українського конфлікту дало змогу простежити еволюцію наукового підходу до цієї проблеми, виявити ключові тенденції у вітчизняній та зарубіжній науці, а також оцінити масштаби інтелектуального спротиву агресії.

У першому розділі було проаналізовано внесок академічних інституцій Національної академії наук України – зокрема Інституту історії України, Інституту всесвітньої історії та Національного інституту стратегічних досліджень – у формування системного бачення гібридної війни. Було встановлено, що праці, підготовлені в межах цих інституцій, репрезентують фундаментальний підхід до проблеми, де гібридна війна розглядається як історично детермінований феномен, що поєднує воєнні, політичні, соціокультурні та інформаційно–психологічні складові. Особливо цінними є праці аналітичного характеру, монографічні дослідження та статті у фахових періодичних виданнях (наприклад, «Український історичний журнал»), які містять глибокий контент–аналіз, концептуальні рамки та спроби періодизації війни.

Другий розділ було присвячено зарубіжній історіографії. Аналіз показав, що дослідники зі США, Великобританії, Польщі, Чехії та країн Балтії приділяють значну увагу феномену гібридної війни, розглядаючи його у ширшому контексті трансформації міжнародної безпеки після 2014 року.

Важливо, що багато зарубіжних авторів намагаються вийти за межі військової інтерпретації конфлікту, натомість акцентують на інформаційній, політичній, психологічній та правовій складовій агресії Росії. Висвітлення подій у Криму, на Донбасі та повномасштабної війни 2022 року стало тестом для західної наукової думки: багато праць засвідчили підтримку України, проте в деяких випадках спостерігається тенденція до «нейтралізму» або прагнення «балансу думок».

У третьому розділі було вивчено вітчизняну історіографію, яка виникла поза системою НАН України: аналітичні центри, громадські платформи, регіональні університети, цифрова публічна історія. Було встановлено, що саме в цій площині сформувалася гнучка, оперативна й міждисциплінарна реакція на гібридну агресію. Значну роль відіграють праці Таврійського національного університету, аналітичні огляди Українського інституту майбутнього, публіцистика інтелектуалів у форматі Facebook–рефлексій. Цей пласт історіографії вирізняється не лише високою аналітичністю, а й здатністю впливати на публічне мислення, формуючи стратегічну культуру суспільства.

Отже, проведений аналіз засвідчив, що історіографія гібридної війни в Україні формується на трьох рівнях:

- (1) академічному – із глибокими теоретичними дослідженнями;
- (2) зарубіжному – з оцінкою міжнародного впливу та транснаціонального виміру конфлікту;
- (3) позаакадемічному – де знання виробляється у взаємодії з реальністю, включаючи публіцистику, експертизу та громадське осмислення.

Характерною особливістю української історіографії гібридної війни є її мобілізаційний характер. Вона не просто фіксує події, а діє як інструмент гуманітарного опору, надаючи суспільству концептуальні засоби для усвідомлення й подолання кризи. Таким чином, історіографія перетворюється на самостійну силу – фронт знання, на якому точиться боротьба за майбутнє.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Якубова Л. Україна та українці в світоглядній матриці "русского мира". Аналітична записка. Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2023. 72 с.
2. Валерій Смолій. Історик і війна. НАН України. Інститут історії України. 2022. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016388>
3. Військово–історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал / Ред. рада: В. М. Литвин, В. А. Смолій, В. Ф. Колесник; Ред. кол.: Т. В. Вронська, В. М. Грицюк, В. П. Капелюшний, І. П. Ковальчук, Л. В. Легасова (гол. колегії), О. Є. Лисенко (заст. гол. колегії, наук. ред.), О. М. Майборода, П. Махцевіч, І. К. Патриляк (наук. ред.), В. М. Сімперович (відп. ред.), О. А. Удод, В. П. Фоміна, Н. О. Шевченко. Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; Інститут історії України НАН України. Вип. 3-4 (36-37). Київ, 2022. 112 с.
4. Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. Борис Олександрович Парахонський, Галина Михайлівна Яворська. Київ: НІСД, 2019. 560 с.
5. Сегеда С.П., Шевчук В.П. Гібридна війна Росії проти України: історичний вимір Наука і оборона 2019. С. 31-35
6. Дуднік О. Окупація Криму 2014 року: історико–бібліографічний аналіз російських досліджень. Крим у координатах історії: збірник матеріалів другого наукового семінару. Упорядники: І. Степанець, О. Машевський, О. Купчик. К.: ВПЦ «Київський університет», 2021. 262 с.

7. Левантович, О. Гібридні війни XXI століття: нові виклики для медіапростору. Вісн. Львів. ун-ту. Серія: Журналістика. 2019. Вип. 45. С. 52-59
8. Міжнародна дистанційна науково–практична конференції «Україна та світ в умовах російської збройної інтервенції (з 2014 р.)» URL: <http://history.org.ua/uk/post/49010>
9. Реєнт О., Денисенко Г. Культурна спадщина України в умовах російсько-української війни: виклики та наслідки збройної агресії. Український історичний журнал. 2024. № 6 (579). С. 44-65. URL: <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.044>
10. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія, за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Ліба– нової, О. М. Ляшенко. К.: НІСД, 2015. 474 с.
11. Дрогомирецька, В. К. Співробітництво України з міжнародними організаціями у формуванні Європейської безпеки в умовах «гібридної війни» на Сході України Прикарпат. вісн. НТШ. Думка. 2018. № 5. С. 195-200.
12. В'ятрович В.. Гібридна війна від Леніна до Путіна. Главком. 2022. 22 червня. URL: <https://glavcom.ua/columns/vyatrovych/gibridna-viyna-vid-lenina-do-putina-854840.html>
13. Концептуалізація пам'ятійного дискурсу в умовах російсько–української війни. Аналітична записка. Відп. ред.: Р. Голик, Г. Дидик–Меуш; авт. колектив: Р. Голик, І. Орлевич, Г. Дидик–Меуш, Н. Колб, Н. Мисак, П. Артимишин, Е. Казан. Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2024. 150 с
14. Литвин В.М. Історичні патерни та політичні претензії: тоталітарна практика у російському виконанні. «Інститут всесвітньої історії НАН України», Інститут історії України НАН України. Київ. 2024. 76 с
15. Міжнародна науково–практична конференція «Війна за Україну: XX-XXIст.» URL: <https://ipiend.gov.ua/novyny/mizhnarodna-naukovo-praktychna-konferentsiia-vijna-za-ukrainu-khkh-khkhi-st/>

16. Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни : монографія, за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 672 с
17. Єнін М., Мельниченко А., Мельник Л. Гібридна війна як різновид соціально–політичних конфліктів: сутність, технології, домінуючі дискурси. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2019. № 25. С. 102-112. URL: <http://apfs.onua.edu.ua/index.php/APFS/article/view/884>
18. Світова гібридна війна: український фронт. За заг. ред. В. П. Горбуліна. Національний інститут стратегічних досліджень. К.: НІСД, 2017. 496 с.
19. Горбулін В. Гібридна війна: все тільки починається. В. Горбулін, Дзеркало тижня. 2016. URL: <https://niss.gov.ua/en/node/1854>
20. Динис, Г. Сучасні гібридні збройні конфлікти: правові аспекти. Приклад агресії Російської Федерації проти України. Г. Динис. Геополітика України: історія і сучасність : зб. наук. пр. ред. кол.: І.В.Артёмов (голова) та ін. Ужгород : ДВНЗ "УжНУ", 2016. №Вип.2 (17). С. 102-111. Бібліогр.: с. 110-111
21. Попович, К. В. Гібридна війна як сучасний спосіб ведення війни : історичний та сучасний виміри. К. В. Попович. Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Історія, відп. за вип. Н.П.Керецман. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2016. Вип. 2 (35). С. 77-81. Бібліогр.: с. 80-81 (19 назв).
22. Магда Є. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Інститут історії України Харків: Віват, 2015. 304 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0017883>
23. Michael Weiss und Peter Pomerantsev „Die Ukraine und die Anfänge eines nichtlinearen.Krieges“
URL:https://imrussia.org/media/pdf/Research/Michael_Weiss_and_Peter_Pomerantsev__The_Menace_of_Unreality.pdf
24. Снайдер Т. «Шлях до несвободи. Росія, Європа, Америка». К., Човен 2020 р. 392 с. URL: <https://kniga.biz.ua/pdf/30608-shlyah-donesvobody.pdf?srsId=AfmBOopxqBrIDvQh41pXUb3FBvA5DO-B4FkRcWvOpsvg0GMMdNejRFHH>

25. Джуда Т. "У воєнний час: Історії з України" URL: <https://texty.org.ua/fragments/108959/samoorhanizaciya-i-zaluchenist-ukrayinciv-dovijny-bilsha-nizh-v-usih-inshyh-ohoplenyh-konfliktamy-krayinah-vijskovyj-reporter/>
26. Grigori Khislavski Weaponizing History. Russia's War in Ukraine and the Role of Historical Narratives. URL: https://www.academia.edu/92795895/Weaponizing_History_Russias_War_in_Ukraine_and_the_Role_of_Historical_Narratives
27. Iskandarov, K., Gawliczek, P. (2020). Hybrid warfare as a new type of war. The evolution of its conceptual construct in Mirosław Banasik, Piotr Gawliczek and Agnieszka Rogozinska (eds) *The Russian federation and international security*, Poland: Difin publishing house, 2020, pp. 96- 107.
28. James K. Wither Hybrid Warfare Revisited: A Battle of ‘Buzzwords’ URL: https://connections-qj.org/system/files/22.1.02_hybrid_warfare_f2.pdf
29. Генерал Франк ван Каппен: Путін веде в Україні гібридну війну URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25363591.html>
30. Wither J. K. «Making Sense of Hybrid Warfare», URL: <https://connections-qj.org/article/making-sense-hybrid-warfare>
31. Ioan Mircea Pascu and Nicolae–Sergiu Vintila Strengthening the Resilience of Political Institutions and Processes: A Framework of Analysis URL: <https://snsra.ro/en/wp-content/uploads/2021/04/Strengthening-the-Resilience-of-Political-Institutions-and-Processes.pdf>
32. Kis, O. (2020). *Surviving the Gulag: The lives of Ukrainian women political prisoners*. Boston: Academic Studies Press. 528 p. Print run: 1000 copies. ISBN 978-0-674-25828-0. Main publisher: The Ethnology Institute, National Academy of Sciences of Ukraine.
33. *Ukraine in Histories and Stories: Essays by Ukrainian Intellectuals (Ukrainian Voices)*, ред. V. Yermolenko. Kyiv: Internews Ukraine, UkraineWorld, 2019. 304 p.
34. Jeffrey Mankoff *Russia's Latest Land Grab: How Putin Won Crimea and Lost Ukraine*, Council on Foreign Relations, Vol. 93, No. 3 (MAY/JUNE 2014), pp. 60-68 (9 pages)

35. Сегеда С.П., Шевчук В.П. Гібридна війна Росії проти України: історичний вимір Наука і оборона 2019. С. 31-35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nauiio_2019_1_7
36. Запорожченко Ю.В. Трансдисциплінарний вимір історіографії «гібридної» війни. 2014-2024 рр. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2024. №1. С. 196-201. URL: https://hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/1_2024/30.pdf
37. Плохій, С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. The Gates of Europe: a History of Ukraine. Сергій Плохій ; [пер. з англ. Р. Клочка]. Харків: 2016. 493
38. Олексій Полтораков "Гібридна війна в контексті асиметричного світоустрою", науковий вісник "Гілея" Вип.100.С. 258-260
39. Горбулін В. Гібридна війна: все тільки починається. В. Горбулін. Дзеркало тижня. 2016. URL: https://zn.ua/ukr/internal/gibridna-viyna-vse-tilki-pochinayetsya_.html
40. Hybrid warface. Elements and features. Y.M. Lysetskyi et al. "Scientific Notes of Taurida V.I. Vernadsky University", series "Public Administration". 2021. No. 5. P. 63-70.
41. Попович, К. В. Гібридна війна як сучасний спосіб ведення війни : історичний та сучасний вимір. К. В. Попович. Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Історія, відп. за вип. Н.П.Керецман. Ужгород : Видавництво УЖНУ «Говерла», 2016. Вип. 2 (35). С. 77-81. Бібліогр.: с. 80-81 (19 назв).
42. Барна, О. С. Інформаційний простір України як чинник суспільної консолідації в умовах гібридної війни. Держава і право. Юридичні і політичні науки. 2019. Вип. 86. С. 365-376.
43. Дрогомирецька, В. К. Співробітництво України з міжнародними організаціями у формуванні Європейської безпеки в умовах «гібридної війни» на Сході України Прикарпат. вісн. НТШ. Думка. 2018. № 5. С. 195-200.

44. Крутій В. О. Витоки гібридних війн: досвід XX століття Держава і право. Серія: Політичні науки. 2017. Вип. 77. С. 148-158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/drpn_2017_77_15
45. Савченко С. В., Молодь як жертва несприятливих чинників соціалізації в умовах гібридної війни на Сході України. Вісн. Луган. нац. університету ім. Тараса Шевченка. Педагогічні науки. 2018. № 1. С. 47-54.
46. Оберемок М. Сучасна історіографія інституту історії України Національної академії наук України з історії «Гібридної війни» Росії проти України URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=4153